

Наталя Анорівна САВІНОВА,

д-р юрид. наук, старший науковий співробітник, завідувач наукового відділу правових проблем інформаційної безпеки НДІ ІІ НАПрН України

НОВІ ТRENДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ: РЕФЛЕКСІЯ ВІКТИМОЛОГІЧНИХ ДЕВІАЦІЙ УРАЗЛИВОСТІ У ГЛОБАЛЬНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Кримінально-правова доктрина, її ідеологеми та напрями є варіативним предметом обговорення наукових та політичних дискусій: від живучості постулатів базових вчень до напрямів удосконалення кримінально-правової політики. Це закономірно, адже кримінально-правова доктрина як вчення виступає і каталізатором, і направляючою державного формування систем соціального контролю за злочинністю та впливу на неї.

У мінливому суспільстві доктрина не може бути статичною і нечутливою до соціальних змін. Перетворення суспільних відносин, які ми спостерігаємо, кричуще вимагають всезагального бачення необхідності розвитку нових векторів модернізації, формування сучасних напрямів (трендів) подальшої розробки кримінально-правової доктрини. Первинним за такого підходу є усвідомлення умов сьогоденного існування і перспектив руху розвитку людства. Хоча нові умови в цілому достатньо конструктивно впливають на економічні та соціально-політичні перетворення, вони здебільшого перебувають у дисонансі із статичними правовими підходами. Утім доктрина кримінального права, як вчення, має відповідати рівню розвитку суспільства, адже на підставі її настанов формується сукупна система кримінально-правового забезпечення відповідних суспільних відносин. На підтвердження цієї тези наведу надто важливе для розуміння сучасними дослідниками твердження А. Е. Жалінського, який зазначав, що зміна цінностей «знецінює значну кількість сталих напрямів і методів забезпечення «оптимального миру» в суспільстві заходами кримінального закону» [1, с. 68].

Сьогодні нова доба існування людства — Інформаційне суспільство (англ., Information Society, далі — IS)¹ призвела до кар-

¹ Концепція IS була започаткована Ф. Махлупом розробками з 1933 р., а набула резонансу у 1962 р. з публікацією «Виробництво і розподіл знань в Сполучених Штатах» [2]. Перше використання терміна «Інформаційне

динальних перетворень не лише буття та світогляду людства, а й видозмін способів і засобів спілкування у соціумі, піднесення ролі особистості та її символічного капіталу, а й останнім часом — перейшла у фазу зародку суспільства Знань¹. Кримінально-правова доктрина змушена реагувати на такі трансформації, адже така відповідність є вирішальною у сприйнятті її суспільством, обумовлює позитивне соціальне значення для суспільства. Отже, вона повинна бути дійсно корисною для суспільства і сприйнятною ним, формувати ефективно і адекватно кримінально-правове забезпечення суспільних відносин у реаліях.

Утім з середини минулого сторіччя до сьогодні ми спостерігаємо зниження ефективності дії кримінального права в цілому через неусвідомлення причин «кризи покарання» (Н. Крісті, 1985), зниження «ефективності превентивного соціального контролю» (Х. Т. Грехем, Р. Баннетт, 1995) і саме з тих часів до сьогодні «зростає розмаїття проявів девіантності» (Я. Гілінський, 2013).

Як не дивно, але період критичної революційної детермінації кримінальних девіацій, зафіксований соціологами та кримінологами, і, відповідно, зниження ефективності протидії їм збігається з моментом переламу постіндустріальної кризи і зародку ІS. Це період від 50-х років ХХ сторіччя до дійсного часу, коли ресурсна і ціннісна база в суспільстві почали зміщуватися.

Глобалізація кризової моди. У середині ХХ сторіччя відбулась світова криза матеріального виробництва, проілюстрована Великою депресією США (50-х років ХХ ст.) та вирішена монополізацією ресурсної бази (утворенням Організації країн — експортерів нафти, 1960 р.). Скорочення виробництва та масове безробіття в країнах Європи та Північної Америки, *посткризові аномія і депресія обумовили рефлексію суспільства в активацію протестних проявів: від виникнення нових субкультур і релігійних сект до активації рухів, екстремістських та терористичних проявів. Популя-*

суспільство» приписується групі японських дослідників під керівництвом Й. Масуди (1960-ті рр.) [3], після він був визнаний США та Європою [4], і з часом він набув у науці і побуті характеристик загальнозживаного. На початку ХХ сторіччя він був нормативно закріплений на рівні світу та Європи [5—6].

¹ Предметом консолідації у ІS є його ресурси: інформація, ІТ (технології) та знання, а головною цінністю є потреба у спілкуванні. Суспільство Знань, що формується завдяки утворенню у ІS глобальних та локальних електронних баз даних, їх електронної класифікації та верифікації, серед решти ресурсів виділяє саме знання.

ризація таких девіацій завдяки ЗМІ поступово набуває якостей їх реклами, а з часом і моди (від хіпі, аніме до деструктивних сект, фінансових пірамід, екстремістських угруповань тощо).

Інформаційна залежність. Стрімкий пошук альтернативних рішень та відходу від ідей «переробки» та прийняття глобальної ідеї створення інтелектуальних технологій (ІТ) дали поштовх розвитку індустрії телебачення, всіх видів зв'язку, комп'ютерних та комунікативних технологій, а в подальшому інших інформаційномістких та важких сфер виробництва. Отже, *нові можливості отримання новітнього продукту заради реалізації необхідних потреб і відвертих задоволень не могли не призвести до розвитку нових девіантних проявів у вигляді залежностей.*

Вплив дистанційних комунікацій. Особливістю, яка вимагає уваги правової доктрини в цілому, є можливість здійснення необмежених у часі і просторі обмінів інформацією — дистанційних комунікацій, яка призвела до актуалізації спілкування всіх видів у вигляді як опосередкованих комунікацій як фронтальних (телерадіомовлення, ЗМІ, Internet: web 1.0), так і діалогу (телекомунікації, соціальні спільноти Internet: web 2.0, у перспективі — web 3.0 тощо). Відповідно, поширення інформації набуло якості повної доступності до реципієнта. *Лише від реципієнта у сучасних умовах залежить прийняття і сприйняття інформації чи відмова від неї. Уразливість комунікативно залежних реципієнтів робить їх вдалою мішенню для інформаційних впливів з будь-якої відстані (від реклами до застосування інформаційної зброї).*

Спілкування та впливи на свідомість людини. За рахунок всезагальної можливості використання дистанційних комунікацій, спілкування, яке до цього було переважно безпосереднім, в умовах ІS перетворюється на не лише всезагальне, а на постійне явище (фонова комунікація телебачення або Internet). *Саме спілкування забезпечує отримання інформації свідомістю людини, отже, свідомість зазнає впливів у процесі здійснення спілкування. Останні можуть бути багатовекторними: від необхідних виховання та освіти до маніпуляцій на агресію або деструкцію.*

Незахищена інформаційна оболонка людини. На індивідуальному рівні досягнення ІS відобразилися у можливості отримання відносно повної інформації із аудіовізуальних ЗМІ та Internet, участі у діалозі між людьми та з суспільством, власних маніпуляцій з інформацією, зміни і тиражування складових власного та чужого символічного капіталу (іміджу). Як вбачається, і у моменти формування інформаційної оболонки людини не могли не виникати нові від-

хилення від «стандартної» норми поведінки: свідомо відмова від особистої, сімейної та інколи інтимної приватності, бажання висвітлити події життя, реальні та мнимі ознаки статусу, особистої ваги, досягнень та доходів тощо.

Вбачається, що для кримінально-правової доктрини на шляху адаптації до соціального запиту важливо враховувати окреслені віктимологічні девіації, адже вони обумовлюють уразливість і, відповідно, взаємне тяжіння¹, яке обумовлює спрямованість відповідних кримінальних девіацій. Розуміння нерозривності такого зв'язку дає можливість вичленення однієї з причин зниження ефективності сталого кримінально-правового регулювання: якщо воно спрямоване виключно на кару злочинця і при цьому поновлення прав та втрат жертви злочину не гарантоване, жертва, що претендує на поновлення своїх прав, свідомо відмовлятиметься від активації механізмів кримінально-правового впливу на злочинця.

Так, методи соціального контролю кримінальності перебувають у площині кримінально-правового регулювання [7, с. 66]. Але чи оцінюється сучасною кримінально-правовою доктриною адекватно хоча б мінімальний масив причин сьогоденної кримінальності, що обумовлений змінами соціуму? І чи може сучасна кримінально-правова доктрина впливати за таких умов на соціальний контроль злочинності?

На рівні досліджень кримінально-правовою доктриною глибоко вивчається статистика злочинності і у той же час протягом більш як п'ятдесяти років нею не приділяється достатньої уваги баченню не лише соціологічною та психологічною наукою, а й кримінологією сучасних причин детермінації девіацій і на їх ґрунті детермінації злочинності в цілому. Не спостерігаємо ми зараз у переважній більшості наукових досліджень оцінки критичності, суті причин сьогоденної уразливості суспільних відносин, потреби в адекватному і далеко не завжди «каральному» їх кримінально-правовому забезпеченні. У позиціях, що впливають на оцінки «ефективності», підходи доктрини зводяться здебільшого до ефективності «кримінальної відповідальності», або «кримінально-правової охорони», а не «кримінально-правового регулювання» чи «кримінально-правового забезпечення». Очевидно, що такі формулювання пов'язані з тим, що

¹ Вважаю повною мірою виправдану на рівні практичної дії висловлену у 2001 році концептуальну ідею В. Тулякова (2001) стосовно надсистемного зв'язку злочинності і кримінальної віктимності у формі діади, яка утворюється на рівні обміну речовиною, енергією і інформацією (В. О. Туляков, 2001 р.)

превентивна функція кримінального права в цілому нівелюється навіть на рівні доктрини, а бачиться відносний ефект каральної, хоча не той, якого чекаємо. Аналогічно не задовольняє доктрина і очевидних компенсаційних та реституційних потреб членів суспільства, які зазнали шкоди від злочинів.

Повною мірою зрозуміло, що вчення, яке формувалося в кардинально інших соціальних умовах, без своєчасного бачення тенденцій соціально-економічних змін, «з самого себе» синтезувати необхідні напрями досліджень не мало можливості. Вказані вище сфери, що гостро вимагають бачення, дослідження і розвитку на рівні кримінально-правової доктрини, — лише демонстративний нарис необхідних сучасних трендів. Однак включення дослідження цих явищ до перспективних напрямів досліджень у галузі кримінального права та кримінології не вирішить базового питання — питання соціального контролю за злочинністю, на який у цій доповіді я неодноразово вказувала, без *актуалізації на всіх рівнях удосконалення кримінально-правової доктрини примату прав людини*.

Відповідно до нарисного переліку напрямів віктимологічних девіацій під впливом динаміки IS, на рівні сучасної кримінально-правової доктрини бажано бачити реакцію доктрини у таких трендах:

I. Галузеві дослідження у сфері питань кримінального права в умовах глобалізації:

1. Сучасне кримінальне право та вестернізації;
2. Конфесійні основи сучасного кримінального права;
3. Соціальний запит у глобальному IS та криміналізація;
4. Міжнародний інформаційний конфлікт.

II. Галузеві та міжгалузеві дослідження у сфері розвитку IS:

1. Криміналізація впливів на свідомість людини;
2. Кримінально-правове регулювання/забезпечення: безпеки спілкування/символічного капіталу/іміджу особи/безпеки знань та систем їх накопичення та зберігання;
3. Реклама злочинності/віктимності у ЗМІ;
4. Мода злочинності/віктимності;
5. Вина жертви посягання на персональні дані / приватність при добровільному поширенні відповідних даних у загальний доступ.

Результати зазначених досліджень у найближчому майбутньому зможуть бути використані як у якості вихідних ідей формування неконцептуальних складових кримінально-правової доктрини, так і стати ідеологічною основою [8, с. 5] формування відповідної кримінально-правової політики нашої держави, а також дати відповіді на низку питань, які лишаються недослідженими і на світовому рівні.

Л і т е р а т у р а

1. *Жалинский А. Э.* Уголовная политика: актуальные задачи, субъекты и механизмы реализации // Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели : материалы VII Российского конгресса уголовного права (31 мая — 1 июня 2012 года). — Москва : Проспект, 2012. — С. 67—72.
2. *Machlup F.* The Production and Distribution of Knowledge in the United States / F. Machlup. — Princeton : Princeton University Press, 1962.
3. Див.: *Laszlo Z. Karvalics.* Information Society — what is it exactly? (The meaning, history and conceptual framework of an expression). Coursebook of Project NETIS — Leonardo da Vinci. European Commission, Budapest, March—May 2007.
4. *Europe and the Global Information Society. Recommendations to European Council.* Brussels, 26 May, 1994.
5. *Okinawa Charter on Global Information Society.* Okinawa, July 22, 2000.
6. *Всесвітній саміт* з питань інформаційного суспільства (Женева 2003 — Туніс 2005). Підсумкові документи / Міністерство транспорту та зв'язку України ; Державний департамент з питань зв'язку та інформатизації. — К., 2006.
7. *Туляков В. А.* Актуальные проблемы современной уголовно-правовой политики // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність : матеріали міжнар. науково-практ. конф. (11—12 жовтн. 2012 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. — Х. : Право, 2012. — С. 65—71.
8. *Фріс П. Л.* Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук / Павло Львович Фріс. — Івано-Франківськ : Прикарпатський юридичний інститут внутрішніх справ, 2005. — 381 с.

Денис Сергійович АЗАРОВ,

канд. юрид. наук, доцент, заступник декана факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ПРАКТИКА ПРИЗНАЧЕННЯ БІЛЬШ М'ЯКОГО ПОКАРАННЯ, НІЖ ПЕРЕДБАЧЕНО ЗАКОНОМ, У КОНТЕКСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ ЗА СТУПЕНЕМ ТЯЖКОСТІ

У Кримінальному кодексі України (далі — КК) термін «тяжкість злочину» вживається на позначення або *типової* тяжкості притаманної всім злочинам певної категорії, передбаченої у ст. 12 КК, або *індивідуальної* тяжкості вчиненого у реальності посягання. Не-